

*Дарина
Морозова*

«ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СЛОВНИК ФІЛОСОФІЙ»: семінар-презентація 3-го тому

Наприкінці січня 2013 року у науково-видавничому об'єднанні «Дух і літера» при НаУКМА святкували народження третього тому «Європейського словника філософій». Вихід чергового тому Словника, — унікального міжнародного видання, де нестандартним чином осмислено тисячі філософських понять десятків мов світу, — як завжди, привернув увагу інтелектуальної еліти. Цього разу ті, хто не зміг долучитися до цієї події фізично, мали змогу спостерігати її трансляцію по телебаченню.

Директор видавництва і керівник проекту *Костянтин Сігов* наголосив, що вихід третього тому «Європейського словника філософій» — це свідчення того, що українська видавничо-перекладацька спільнота готова до роботи над проектами такого високого інтелектуального рівня. Доповідач нагадав, що українська команда лідирує у міжнародному проекті, випереджаючи тих, хто працює над американською, іспанською, португальською, румунською, арабською версіями Словника. Це є заслугою представників багатьох наукових та освітніх закладів Києва, Одеси, Вінниці, Донецька, Львова тощо, які долучилися до участі у проекті. Обговорюючи принади нового тому українського видання, К. Сігов звернув увагу на вставку О. Панича до статті «Натура», що суттєво збагатила авторські міркування аналізом особливостей слов'янських мов, де поруч із «натурою» та «природою» жіночого роду є нейтральне поняття

«естество—ество». Низка слов'янських термінів була присутня вже у французькому оригіналі видання (завдяки статтям самого К. Сігова, А. Васильченка, Т. Голіченко, В. Омелянчика); на цю гостинність, як зауважив доповідач, українська філософія відповідає гостинністю щодо великої кількості іншомовних слів, які фігурують в українській версії Словника. Переосмислені крізь призму нашої культури, ці терміни можуть чи то вперше долучитися до українського філософського контексту, чи то набути в ньому нових обертонів.

Андрій Васильченко, автор низки статей французького видання і головний редактор українського проекту, теж звернувся до специфіки слов'янських мов у їхньому погляді на всесвіт. Якщо грецьк. *κόσμος* і лат. *mundus* вказують на упорядкування, а германські мови асоціюють всесвіт із віком людини, то слов'янські мови пов'язують всесвіт зі світлом. Хоча такої омонімії немає у грецькій мові, вона присутня у візантійському богослов'ї, де свт. Григорій Палама навчав про нестворене світло Божої благодаті. Це твердження, що Бога можна бачити в Його енергіях, у Його світлі. Ці ідеї справили великий вплив на слов'янський світ, від середньовічних авторів до Арсенія Тарковського, поезію якого зачитував Андрій. Доповідач також привернув увагу до низки інших неперекладностей, що увійшли до 3-го тому: фр. та англ. *conscience* — і свідомість, і совість, сумління; *common sense* — не лише здоровий глузд, а й спільний сенс, і спільне чуття. Навіть граматичні категорії аж ніяк не є універсальними. Так, поняття «паронім», грецькою *πτοσις*, тобто «падіння», у класичній думці асоціювали із відмінком. У результаті великої дискусії було вирішено перекласти цей термін як «словоформа». Також 3-й том подає цілу колекцію знайомих і незнайомих українцям почуттів. Знайоме нам слово «ностальгія» є неологізмом, утвореним за аналогією до слів типу «невралгія»; інші відтінки мають німецьке слово *Sehnsucht*, португальське *saudade*, румунське слово *dor*. Обговорення таких термінів дає нам змогу краще зрозуміти перекладні твори, але також розширює межі української мови.

Сергій Йосипенко, завідувач відділу історії філософії України Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, поділився спостереженнями щодо ролі Словника в інтелектуальному житті нашої країни. Адже перші два його томи, зауважив доповідач, вже певний час працюють, впливають на нашу думку. С. Йосипенко критично розглянув популярну думку, нібито філософи не повинні надто розмірковувати, перекладаючи, бо цим вони виявляють свою залежність від інших; їхнє філософування має бути цілком самобутнім. Ця претензія на безпосереднє схоплення об'єкта містить дві небезпечні ілюзії: по-перше, ілюзію, що філософ не залежить від інших, по-друге, ілюзію про філософію як науку наук, на відміну від перекладу як суто лінгвістичної справи. Філософа належить розглядати як творця, а не як перекладача; переклади належить вважати науковими

здобутками. Відтак, статус філософського перекладу належить вивести з манівців. Звісно, ніхто не виключає необхідності читати класиків, але ж вони далеко не завжди доступні у добрих перекладах. Це вже вказує на необхідність уваги до інших мов, і Словник легітимізує таку лінгвістичну свідомість. Він прищеплює розуміння, що філософ не схоплює предмет безпосередньо. Йому потрібне слово — слово, що завжди належить до конкретної мови. Це стає дуже наочним під час перекладу. «Чи є переклад способом філософування?» — запитує С. Йосипенко і дає ствердну відповідь. Філософія не може вивищуватися над лінгвістикою хоча б тому, що мова не є чимось зовнішнім щодо мислення. Філософ не може споживати готовий продукт лінгвістів. Вже Сократ доводив, що пошук слів є важливим способом філософування. Словник зробив цей спосіб філософування очевидним. Зазвичай видавництва хочуть бачити готовий продукт — без коментарів, і готову філософську термінологію — без міркувань. Натомість Словник демонструє, що «чорна робота» перекладачів та їхні коментарі мають самостійну цінність.

Костянтин Сігов зауважив, що Словник показує, наскільки різнобарвною є оця «чорна робота».

Олексій Панич, професор філософії Донецького національного університету, один з найактивніших перекладачів та редакторів проекту, порушив «вибухонебезпечну тему»: філософія «Словника філософій». Доповідач почав із важливого застереження, що Словник не треба сприймати як метафілософію чи метадискурс європейських дискурсів. Роль проекту він розглядає за допомоги методу триангуляції, у потрібній системі координат: етика — епістемологія — комунікативна філософія. Етичний вимір Панич ввів своєрідним коаном: «— Чому добро завжди перемагає? — Бо кожний переможець оголошує, що добро було на його боці». Цей жарт тільки видається цинічним: насправді йдеться про те, що жодний злочинець не може зовсім без добра. Зло виникає тому, що ми не здатні домовитись, що таке добро. Про це міркували Вітгенштайн і Бубер. Вітгенштайн велів мовчати про Бога, про добро, про красу — саме для того, щоб не повбивати один одного. Бубер теж казав про мовчання, яке єднає; але це надто перевантажене мовчання. Якщо порозумітися можна тільки мовчки, жодний словник не має сенсу. Тому пізній Вітгенштайн шукає щось поміж мовчанням і говорінням і доходить ідеї мовних ігор та мовчазного показу. Правила мовної гри впливають з неї самої. Тут важливо не лише *про що* говорять, але й *як* говорять. Але ж як домовитись представникам різних мовних ігор? Адже, як наполягав Левінас, кожен інший — це абсолютно Інший; такий погляд він вважав єдиною запорукою від «тотальності», що дорівнює війні. Кожен з нас має свій дім буття. Але переклад може бути розглянутий як взаємне, багатостороннє гостювання; водночас воно є словесним портретом мого гостя. Отже, Словник філософій — це не

спроба зробити ще одну метафілософію, висновує Панич, це радше ще один крок до порозуміння.

Костянтин Сігов зробив ремарку, що це справді європейська відповідь на холодну війну.

Викладач Київського університету ім. Тараса Шевченка, доцент *Вактанг Кебуладзе*, споглядаючи проект унезалежено, феноменологічно окреслив три рівні сприйняття Словника: рівень пересічного інтелектуального читача (бо інші такими виданнями не цікавляться), рівень перекладача, рівень філософа. На першому рівні Словник сприймають як сучасний цікавий гіпертекст. Його структура та стиль викладу чудово відповідають рухові думки — не лінійному, а стрибкоподібному (що його Гайдегер порівнював зі стежками). На другому рівні перекладач підходить до цього видання у пошуках розв'язання своїх практичних проблем. Але у Словнику він не знайде банальної милиці, якоїсь однозначної відповіді; радше тут на нього чекають виклики, які допоможуть йому, правильно осягнувши проблемні вузли, творчо відповісти на свої запитання. На третьому рівні Словник опиняється у центрі філософських дискусій. Це знов актуалізує класичне питання про опосередкованість мислення мовою. Чи існує домовний, допредикативний досвід? Якщо ні, то про яку мову йдеться? Чи можлива універсальна мова, універсальна граматики, про яку мріяв Гусерль? Від цих мрій відмовилася наступна генерація мислителів — Гайдегер, Вітгенштайн, Сепіро-Ворф, запровадивши лінгвістичний поворот, що виходить з аксіоми про множинність та несумісність мов. Але згодом відбувся новий поворот — Хомські розпочав нові пошуки універсальної граматики, вже на іншому рівні та на психологічних засадах. У цьому контексті ми бачимо, як Словник філософій торує свій власний шлях, демонструючи нові пошуки порозуміння між різними мовами.

Редактор Словника та консультант з давніх мов *Юрій Вестель* на прикладі слова «подія» показав, як біблійні контексти можуть збагатити філософське осмислення деяких термінів. Він побіжно розглянув головну словотворчу ідею, або «етимологічну логіку» цього слова в мовах українській, російській, латинській, англійській, французькій та італійській (*podia, событие, eventum, factus, event, événement, avvenimento, evento*). Ця ідея полягає у *виході за межі самого себе* і тим самим *породженні*, «заподіянні», *робленні*, *створенні* чогось іншого, якогось «результату». Головна філософська проблема поняття «подія» полягає у питанні: що є первинним або що переважає у ньому — «буття, бування» чи «смысл»? Інакше кажучи, подія — це випадок чи промисел? У біблійних мовах — давньоєврейській та давньогрецькій Нового Заповіту — немає іменника, який достатньо відповідав би філософському поняттю «подія», хоча все мислення давніх євреїв було просякнуте історичністю і спрямоване на очікування вирішальної події — пришествя Месії, а новозаповітна свідомість сфор-

мована передвістям остаточного есхатологічного звершення — настання Царства Божого. Проте деякі слова, що позначають подієвість, ясно віддзеркалюють дві зазначені риси — «творчу» складову події і «смысл» у тому, що відбувається. Єврейське слово *давар* водночас означає і «слово, мова», і «річ, справа, подія», тому грецька Септуагінта і латинська Вульгата часто-густо перекладають його як «слово»: *λογος* чи *ρημα*, *verbum* там, де йдеться про подію (напр. Лк. 2: 15; Дії. 8: 21). Ця особливість вплинула на тлумачення «На початку був Логос» [Іван. 1: 1] — не тільки Фаустом у Гете («Im Anfang war die Tat» — «На початку було Діло»), але й Шелінгом у його «Філософії одкровення». У грецькій подієвість виражається іменником *καιρος*, «нагода», «доленосний момент»; дієсловом *γινωμαι*, від якого «генеза» і сама назва першої книги Біблії у Септуагінті — *βιβλος γενεσεως* («Книга Буття», хоча точніше було б «Книга Походження» чи «Книга Виникнення») та дієсловами *τελειωω* і *τελεο* «доводити до кінця, до мети; звершувати; виконувати». У самій етимології цих слів злиті подієвість і смысл, бо вони походять від іменника *τελος* — «кінець, мета». Дієсловом *τελεο* в Євангелії від Івана (19: 30) позначено *звершення, здійснення* тієї самої, так довго очікуваної *події всіх подій* — смерті Сина Божого на хресті та відкуплення, звільнення людства від гріха і смерті (пер. отця Івана Хоменка): «*І, скуштувавши оцту, вимовив Ісус: “Звершилось (τετελεσται)”*; *і схиливши голову, віддав духа*».

Катерина Новикова, учений секретар ІРНС св. Фоми Аквінського, продовжила тему неперекладності сакральних текстів. Головну її причину доповідачка вбачає у фундаментальному поділі дійсності в релігії на священну і світську. Монотеїстичні релігії — юдаїзм, християнство та іслам — є релігіями книги. Їхні сакральні тексти — це Святе Письмо, формули літургії та ритуалів. Особливістю сакральних текстів є те, що вони первинно становлять мову, покликану встановлювати діалог людини з Богом і людини з людиною. Слово, невіддільне від його проголошення, має бути промовлене. Переклад несе небезпеку десакралізації та відчуження слова від мови. Розуміння текстів зумовлене пізнанням контексту, що в цьому випадку є традицією конкретної релігії. Слід «замешкати в мові», згідно з висловом Гадамера. Розуміння сакрального тексту означає певною мірою пізнання його душі, іншими словами — втаємничення; отже перекладач має бути аніматором написаного. У мові *Melanesian Pidgin English* Папуа Нової Гвінеї — культурі усної традиції — немає слова «читати». Тому «прочитай» дослівно буде — стань устами цього паперу. Цей вислів ілюструє особливість сакрального тексту, який первинно є живим словом Бога. У намаганні донести Євангелію тубільцям місіонери перекладають Агнець Божий як Божа Свинка, адже перша тварина там невідома, а другу вшановують як священну та приносять у жертву у спеціальному ритуалі. Існування певних спільних релігійних інтуїцій, підсумувала

К. Новикова, вможливує порозуміння навіть поза межами європейської цивілізації, укоріненої в християнстві. Можливість перекладу полягає в умінні прочитувати символи, що виходять за межі конкретних культурних контекстів і релігійних традицій та угрунтовують слова і поняття.

Дарина Морозова, редактор Словника та автор оригінальної словникової статті, нагадала, що мова — це передусім не *що*, а *як*, не стільки набір слів, скільки певний спосіб їх поєднання, структура, яка є структурою світу для її носіїв. Доповідачка висвітлила структурний паралелізм між двома мовами — грецькою і слов'янською, а саме притаманну їм схильність до мислення *складними* чи *багатокореновими* словами. Хоча такі слова існують у всіх мовах, у грецькій вони особливо численні, важливі та важко перекладні. Такі засадничі категорії грецької філософії та богослов'я, як *калокагатія* (принцип єдності добра та краси), *філокалія* (чеснота як любов до краси), *софросине* (слов. *ціломудріє*, цілісний погляд на себе та на світ) і безліч інших, просто неможливо адекватно відтворити сучасними мовами, що змушені розривати їхню внутрішню логіку. Схильність до складного словотворення та мислення багатокореновими словами, запозичена нами у греків за доби християнізації слов'ян, стала важливим формотворчим чинником для всіх південно- та східнослов'янських культур. Проте у період усталення модерних літературних мов ці давні «незшиті хітони» здалися недоречними та були витіснені за рамки літературної норми, — в українській мові, можливо, більш, ніж будь-де. Гострий брак багатокоренових слів, поруч із браком дієприкметників, на думку Д. Морозової, значно ускладнює переклад сучасною українською мовою не лише грецької класики, а й навіть власних старослов'янських пам'яток. Цей брак відчутно й у філософському та богословському мисленні. Висловивши надію, що сьогодні — зокрема, завдяки «Європейському словникові філософій» — ми спостерігаємо етап нового бурхливого мовотворення, доповідачка закликала колег сміливіше залучати потенції нашої «дофілософської мови» до створення власне філософської термінології.

Наталія Вяткіна, співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди, поділилася враженнями щодо ролі Словника філософій в українському інтелектуальному середовищі. Найкращим прикладом дії цього проекту є, власне, та група інтелектуалів, яка ним займається. За спостереженнями доповідачки, Словник успішно згуртував фахівців із різних регіонів України та з різних сфер знання, перетворивши їх на справжню команду, що має власний своєрідний стиль мислення у межах певної спільної мовної гри, яка сполучає низку дуже розмаїтих мов та підходів. Отже, робота над Словником є практикою, що формує потужну школу.

Учасники семінару згадували також про плідні дискусії між філософами й філологами, що займаються літературним редагуванням тексту. Тож К. Сігов подякував цим важливим членам видавничої команди, які,

дещо обмежуючи політ думки філософів, намагаються скеровувати їхню мовотворчу уяву у згоді з внутрішньою логікою української мови. Своєю чергою, *Леся Лисенко*, головний літературний редактор проекту, висловила щире захоплення від участі в цій справі, що надихає та інтелектуально збагачує.

Присутні молоді науковці — *Віталій Туренко*, *Антон Дробович*, *Володимир Волковський* та ін. — засвідчили, що ознайомлення з «Європейським словником філософій» справило на них великий вплив і допомогло визначити напрямок власних досліджень. Це підтверджує спостереження С. Йосипенка, що перші томи Словника насправді *працюють* в українському інтелектуальному співтоваристві (а не просто прикрашають полиці). Тому, зростаючи, наче снігова грудка, спільнота науковців, причетних до Словника, дедалі помітніше перетворює видавничий процес на інтелектуальну практику, що формує нові обрії вітчизняної гуманітаристики.